

tanja poput "Što socijalna okolina može kvalitetno ponuditi starijim osobama u cilju podizanja kvalitete života i poticanja boljih odnosa u obitelji?" i "Na koji način uspostaviti stvarnu, a ne samo formalnu, umreženost stručnih ustanova?" autorice pokušavaju doskočiti gorućim problemima koji su prethodno analizirani u monografiji. Poglavlje završava otvorenim pitanjem, koje je ujedno bit ove monografije: "Jesu li nama starije osobe socijalno bogatstvo ili nepotreban trošak?"

U posljednjem poglavlju monografije Gordana Stolfa bavi se *Obiteljskom i društvenom podrškom starijim osobama – izazovima obitelji i institucionalne skrbi*. Kroz ovo, jedanaesto, poglavlje pruženi su argumenti koji govore u prilog važnosti obiteljske podrške starijim osobama, posebice u vremenu promjena u načinu života obitelji, kada briga o starijima postaje otežana.

Urednička monografija *Gerontologija: izazovi i perspektive* literatura je koja pruža obilje informacija o gorućim pitanjima povezanim uz osobe treće životne dobi, njihovom okruženju i statusu u društvu. Kroz analizu prijašnjih spoznaja i povezivanje s recentnijim podacima dobivenim vlastitim istraživanjima, urednice iznose argumente koji govore u prilog važnosti proučavanja treće životne dobi iz perspektive društvenih znanosti. Ova literatura otvara mnoga društveno važna pitanja povezana s položajem i ulogom osoba treće životne dobi. Uloga obrazovanja, obitelji i institucija samo su neka od pitanja na koja valja odgovoriti u svrhu poticanja međugeneracijske suradnje, a samim time i međugeneracijskog učenje i podrške. Kao najveća specifičnost, a ujedno i doprinos ove monografije, može se istaknuti pomicanje fokusa s tema koje se najčešće povezuju s trećom životnom dobi, kao što su bolest,

nemoć i pasivnost, na teme koje ovu skupinu čine specifičnom u pozitivnom smislu. *Gerontologija: izazovi i perspektive* zbog svega navedenog vrijedan je izvor informacija za pripadnike društvenih i humanističkih područja koji svojim radom žele pridonijeti destigmatizaciji osoba treće životne dobi.

Lucija Tomac

<https://doi.org/10.5559/di.31.3.10>

Fabio Giomi MAKING MUSLIM WOMEN EUROPEAN Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)

Central European University Press, Budimpešta – New York, 2021., 401 str.

Promjenom političkih konstelacija na Balkanu i državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine na kraju 19. i početku 20. stoljeća mijenjala se i društvena zbilja žene muslimanke. Nakon 1878. godine u postosmanskoj Bosni i Hercegovini žena muslimanka bila je pozicionirana kao višestruko drugo: kao kolonijalizirani subjekt, kao žena u patrijarhalnom društvu i kao pripadnica islamskoga kulturno-civilizacijskog miljea, s kojim su se nove vlasti (1878. i 1918.) tek morale ozbiljnije upoznati. Premda je ovaj nezavidni položaj muslimanki mogao biti ishodište za razna znanstvena istraživanja koja bi se detaljnije bavila pitanjem mjesta i uloge muslimanki u bosanskohercegovačkom društvu na prijelomu 19. i 20. stoljeća, sve donedavno je o ovom problemu vladao historiografski muk. Prekinut je ozbiljnom i znanstveno utemeljenom studijom Adnana Jahića *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, a 2021. go-

dine objelodanjena je i knjiga *Making Muslim Women European. Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, čiji je autor Fabio Giomi, član Centra za turske, osmanske, balkanske i centralnoazijske studije u Parizu.

Knjiga koja, osim uvodnih napomena, ima i sedam poglavlja predstavlja revidiranu verziju autorove doktorske disertacije obranjene 2011. godine. Uz tekst su priložene 42 fotografije i pet tablica s vrijednim statističkim podacima.

U uvodu autor konstatira da je slučaj bosanskohercegovačkih muslimanki savršen primjer ženske nevidljivosti u povijesti. Vjerovalo se da, zbog nedostatka adekvatne arhivske građe, takvo što i jest opravdano za razdoblje nakon 1878. godine pa sve do Drugoga svjetskog rata. S druge strane, kada se u sklopu istraživanja muslimanske inteligencije u prošlosti počeo javljati interes za muslimansko žensko pitanje 1990-ih godina, u fokusu je bio muški diskurs o muslimanki, dok je žensko iskustvo sustavno zapostavljano. Giomi je u prvi plan želio staviti upravo žensko iskustvo istkano kroz rad u nevladinim i neprofitnim organizacijama, u kojima su bile aktivne i muslimanke, iako su neka od tih udruženja bila i nacionalno heterogena. Istraživanje pozicije muslimanki unutar bosanskohercegovačkoga društva podrazumijeva i nekoliko ključnih metodoloških barijera. Autor se našao pred izazovom definiranja muslimanke. Odlučio se za primarnu upotrebu imena i prezimena kao identitetske odrednice muslimanki, makar bio svjestan mogućnosti da se pri takvom pristupu mogu napraviti i stanovite pogreške. Osim toga, Giomi je svjestan i činjenice da su udruženja, koja su bila predmetom njegove analize, bila mahom veza-

na uz gradske sredine, pa je tako iskustvo muslimanki sa sela ostalo još neistraženo.

At the Margins of the Habsburg Civilizing Mission naslov je prvoga poglavlja, u kojem je Giomi naglasio tri ključna pitanja u kontekstu odnosa Dvojne Monarhije prema Bosni i Hercegovini (1878–1918), a to je pitanje pozicije Bosne i Hercegovine unutar Monarhije, austrougarska obrazovna politika u Bosni i Hercegovini s posebnim naglaskom na obrazovanju muslimanki i pitanje formiranja dobrotvornih društava. Pozicioniranje bosanskohercegovačkoga društva unutar Dvoglavog orla autor radi krupnim potezima kroz koncept centra i periferije, austrougarske civilizatorske misije i orijentalizma. Upozorava i na važnost školskoga sustava u promicanju procesa modernizacije i spremnosti vlasti na kompromis, koji se ogledao u otvaranju posebnih škola za muslimanske djevojčice. Odnos austrougarske vlasti prema dobrotvornim društvima bio je ambivalentan: s jedne strane takva su društva promatrana kao nešto pozitivno, u smislu promoviranja vrijednosti srednje klase, no s druge strane od njih se i zaziralo, jer su lako mogla postati rasadnicima nacionalnih ideja.

U drugom poglavlju, *Domesticating the Muslim Women Question*, autor se slaže s tezom da su muslimani na novu, kršćansku, vlast odgovorili *diskursom šutnje*. Na Zapadu su muslimani bili izrazito negativno percipirani, dok su muslimanke smatrane porobljenima i submisivnima. Takav stav je, u početku, bio prisutan i u Beču. Na početku 80-ih godina 19. stoljeća muslimanska intelektualna elita jako se društveno angažirala, želeći pokazati da se islam i napredak ne isključuju. Time je stvoreno ozračje u kojem se moglo otvoriti i muslimansko žensko pitanje, koje je u sebi sadržavalo čitav niz potpitanja, poput ženskog obrazovanja, istupanja muslimanki u javnom prostoru, njihova aktivizma i sl. Iako je unutar zajednice bosanskohercegovačkih muslimana bio prisutan strah od možebitnog ugrožavanja njihove tradicije i identiteta, pogotovo unutar struje konzervati-

vaca, na početku 20. stoljeća rastao je broj obrazovanih i društveno aktivnih muslimanki. Istina, njihovo pojavljivanje u časopisima s autorskim priložima ili u radu raznih udruženja, još uvijek je bilo *stidljivo*, a neke od njih i dalje su se skrivale iza vela.

Izbijanjem Prvoga svjetskog rata i osnivanjem Države/Kraljevine SHS žensko muslimansko pitanje dobiva nov zamah, o čemu autor piše u trećem poglavlju. Navedeno pitanje počelo je nadilaziti okvire edukacije i pretvorilo se u političko, gospodarsko i nacionalno pitanje. Dževad Sulejmanpašić jednom brošuricom otvoreno je postavio pitanje skidanja vela, a reis Čaušević se zalagao za izlazak siromašnih muslimanki na tržište rada. Muslimanke su postale izravno uključene u rad kulturnih i filantropskih društava (Gajret, Narodna uzdanica, Osvitanje), no nerado su se priključivale radu feminističkih udruženja, jer takva udruženja nisu podržavali čak ni progresivni muslimani, a postojala je znatna razlika između muslimanki i feministkinja iz drugih dijelova države glede stupnja obrazovanja. Giomi je posebnu pažnju posvetio muslimanskim učiteljicama i njihovom angažmanu u društvu Osvitanje. Društvena slojevitost muslimanske populacije odrazila se i na rad pojedinih udruženja, pa su bogatije muslimanke bile uključene u rad filantropskih, dok su u kulturnim društvima djelovale muslimanke nešto skromnijega podrijetla.

U četvrtom poglavlju, *Calling for Change*, Giomi naglasak stavlja na težnje progresivnih muslimana da se muslimansko žensko pitanje sekularizira i tako od vjerskoga pretvori u društveno pitanje od izvanrednoga značenja. U tom su smislu "progresivci" inzistirali na skidanju vela,

koji je za njih postao simbolom zaostalosti muslimanki, i zato je muslimansko pitanje trebalo rješavati po ključu emancipacije i nacionalnog osvješćavanja muslimanki. Pri tome su se uzori tražili u primjeru kemalističke Turske, u kojoj je proces ženske emancipacije silno napredovao. Zapravo je otkrivanje muslimanki postalo metafora za integraciju muslimana Bosne i Hercegovine u širu nacionalnu zajednicu u Jugoslaviji (istina, u različitim varijantama: srpska, hrvatska ili pak jugoslavenska).

Puttin Change into Practice naslov je petoga poglavlja, u kojem autor analizira inicijativu raznih udruženja da muslimanska žena stekne pravo na srednjoškolsko i visoko obrazovanje i posao, što bi vodilo i njezinoj ekonomskoj neovisnosti. Pod kriticom da bi obrazovane žene bile bolje majke i domaćice, udruženja poput Gajreta i Narodne uzdanice nisu pružala samo moralnu podršku muslimankama koje su se željele obrazovati nego i materijalnu, u obliku stipendija, iako se i tu vidjela diskriminacija u broju stipendija koje su dodjeljivane muškarcima i ženama za školovanje. Osjetno olakšanje za siromašne đake i studente bilo je otvaranje domova u zemlji te u centrima poput Zagreba ili Beograda. Takve aktivnosti donekle su otvorile vrata srednjih škola muslimankama, dok je bilo još uvijek malo njih koje bi se odlučile i za fakultetsko obrazovanje (od 300 muslimana koji su uživali potpore za fakultetsko obrazovanje samo 30 bile su žene).

Šesto poglavlje posvećeno je *inven-ciji* nove muslimanske žene, koje se javilo kao svojevrsna reakcija na orijentalističko i esencijalističko percipiranje muslimanki kao nesposobnih da prigrlje nove okolnosti u postosmanskoj Bosni i Hercegovini. Iako se emancipacija muslimanki i dalje provodila unutar paternalističkih mehanizama, u međuratnom razdoblju očita je europeizacija muslimanki iz gradskih sredina: muslimanke su prihvale i rado konzumirale moderne, europske materijalne stvari. Muslimanke su preko raznih udruženja dobile još jednu platformu za izlazak u javnost – zabave, na kojima su se mogle

iskazati i drugačijim medijima, kao što su gluma, ples ili pjesma.

Posljednje poglavlje posvećeno je kasnim 30-im godinama 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Autor prati dva fenomena koja se razvijaju u kulturi udruženja. U pitanju je porast pristalica komunističke ideje, s jedne, te javljanje islamskog revivalizma, s druge strane. Obje su struje nastojale uključiti muslimansko žensko pitanje u svoje političke platforme. Za komuniste su kulturna udruženja bila uglavnom buržujiska i kao takva neefikasna, jer su oni inzistirali na klasi. Islamski revivalizam promovirao je El-Hidaje uz naglašavanje važnosti i potrebe reislamizacije bosanskohercegovačkog društva. Razdoblje prije Drugog svjetskog rata, donijelo je i prve muslimanske političke aktivistice, poput Vahide Maglajlić.

Fabio Giomi započinje svoju knjigu kontemplacijom nad razglednicom iz austrougarskoga vremena na kojoj je prikazana Banja Luka s početka 20. stoljeća. U pozadini razglednice vide se hotel *Austrija* i kavana *Elliot*, tu je i par u automobilu, odjeven u skladu s europskim modnim standardima. Takav prizor mogao se vidjeti i na razglednicama iz drugih manjih mjesta u Monarhiji, no ovaj je autentičan i tipično bosanski, jer su na razglednici prikazane i tri muslimanke koje nose zar. Upravo je simbolika koju nosi ova razglednica bila inspiracija i ishodište za autorova istraživanja: iako su prisutne na razglednici, muslimanke su svojom odjećom i pozicijom ipak izdvojene i gotovo nevidljive, baš kao što su bile nevidljive i u prošlosti, iako je njihova prisutnost bila neupitna.

Značenje knjige *Making Muslim Women European. Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugo-*

slavia (1878–1941) leži upravo u autorovu odlučnom stavu da osmisli metodološke alate, osvijesti pristup i istraživačku strategiju kako bi pronašao *nevidljive* muslimanke u prošlosti te kako bi stavio u prvi plan njihovo žensko iskustvo i izlazak u javni prostor, ukazujući pri tome i na jedan drugi fenomen, a to je kultura formiranja udruženja/društava, koja je bila vrlo razvijena u Bosni i Hercegovini nakon 1878. godine. Krenemo li od pretpostavke da su kulturna i dobrotvorna udruženja predstavljala svojevrsan adaptivni mehanizam i sustav podrške pojedincima i grupama koji su prolazili kroz neki vid promjene, povezivanje rada kulturnih i dobrotvornih udruženja s otvaranjem muslimanskoga ženskog pitanja čini se izvrsnim polazištem u istraživanju mjesta i uloge muslimanki u bosanskohercegovačkom društvu, koje je proces tranzicije prolazilo čak dvaput u vrlo kratkom roku: 1878. i 1918. godine.

Uzevši sve navedeno u obzir, knjiga Fabija Giomija dobro je osmišljena i temeljita studija o muslimanskom ženskom pitanju u kontekstu modernizacije bosanskohercegovačkoga društva i rađanja kulture stvaranja udruga, pa time i važan historioografski doprinos.

Amila Kasumović